

Dominika Ewa Harasimiuk, Tomasz Braun

Nowa złożoność. Dialog demokratyczny w warunkach transformacji cyfrowej

1. Wprowadzenie

Dynamika mechanizmów ustrojowych może być obecnie postrzegana w świetle triady stałej interakcji pomiędzy instytucjami publicznymi, społeczeństwem i technologią. Członkowie społeczeństwa, zwłaszcza na najniższym, lokalnym poziomie wielowarstwowej struktury ustrojowej, są coraz bardziej świadomi swoich potrzeb i oczekiwań wobec instytucji publicznych. Są również coraz bardziej zaangażowani. Partycypacja staje się rzeczywistością. Staje się również słowem-kluczem w debacie na temat demokratycznego zaangażowania obywateli.

Perspektywa przyjęta w niniejszym artykule skupia się na możliwościach, jakie demokracja uczestnicząca, wzmocniona narzędziami technologicznymi, oferuje obywatelom zajmującym centralną pozycję w złożonych sieciach ustrojowych¹. Analiza tych zjawisk dokonywana jest w kontekście istniejących ram prawnych (krajowych i unijnych), które składają się na złożone i powiązane sieci o charakterze globalnym, unijnym, państwowym, regionalnym i lokalnym, mającym charakter zarówno formalny, jak i nieformalny, polityczny oraz społeczny, ustrukturyzowany, a także spontaniczny².

---

1 D. Fuchs, *Participatory...*, s. 42.

2 Opisywana w literaturze złożoność (*complexity*) społecznych i politycznych powiązań nie dotyczy wyłącznie samego skomplikowania ustrojowych czy administracyjnych struktur władzy. Odnosi się ona również do całego komplikującego się otoczenia relacji władza-obywatele, a polegającej na wieloźródowości norm, mnogości mniej lub bardziej

Punktem zwrotnym dla rozwoju wskazanych sieci i powiązań stała się transformacja cyfrowa. Główny problem postawiony w artykule odnosi się do pytania, czy oprócz tego, że jest ona narzędziem komunikacji, niesie ze sobą również inne, szersze możliwości wpływania na jakość procesów demokratycznych i kształtowania systemów ustrojowych.

Transformacja cyfrowa, będąca wynikiem postępu technologicznego, może być uważana za rodzaj turbulencji, nieprzewidywalnych i niesterowanych gwałtownych zmian, które wpływają na rzeczywistość, a co za tym idzie na system prawny i rozwiązania ustrojowe³. Tak rozumiane turbulencje mają wiele źródeł i szeroki zakres oddziaływania. Ich występowanie związane jest z postępującym komplikowaniem struktur ustrojowych, a także z zewnętrznymi w stosunku do nich naciskami, kształtującymi poglądy i preferencje obywateli oraz z tempem zmian technologicznych, które w zależności od indywidualnych zdolności dostosowawczych mogą wyrównywać lub rozwarstwiać dysproporcje społeczne.

Zmiany społeczno-polityczne, w których kluczową rolę odgrywają nowe technologie, wpływają na istniejące struktury ustrojowe, a co za tym idzie na szeroko pojęte procesy decyzyjne, w których można wyodrębnić następujące, często współzależne fazy⁴. Są nimi:

1. Partycypacja – zastosowanie nowych technologii pozwala na silniejsze zaangażowanie obywateli. Narzędzia internetowe dostarczają platform i instrumentów dla aktywizmu nowej generacji. Budżety partycypacyjne, dwukierunkowe konsultacje online, ławy obywatelskie, ankiety, tzw. piaskownice regulacyjne, głosowania pozawyborcze itp. stają się rzeczywistością i dowodzą, że zaangażowanie może skutkować natychmiastowym wpływem.
2. Wdrażanie – nowe technologie sprawiają, że realizacja oczekiwań płynących z każdej strony tego dialogu jest przejrzysta i szybka.

---

zinstytucjonalizowanych grup interesów formułujących różnorodne oczekiwania i będących w stanie wywierać wielowektorowe naciski. Zob. S. Donnelly, *Failing...*; K.J. Alter, K. Raustiala, *The rise...*, s. 329–349; R. Lane, *The Complexity...*; F. Fisher, *Technological...*, s. 294–302; C. Ansell, R. Geyer, *Pragmatic...*, s. 49–167.

3 I. Mergel, N. Edelman, N. Haug, *Defining...*, s. 2.

4 Zob. w podobnym duchu M. Kruk, *Przyszłość...*, s. 164–165.

3. Kontrola – w konsekwencji obywatele mogą obserwować posunięcia władz oraz innych interesariuszy i aktywnie na nie reagować. W ten sposób wszyscy gracze działają pod stałym nadzorem i kontrolą. Zaangażowani członkowie społeczeństwa dzięki rozwojowi technologicznemu mogą na bieżąco monitorować działania instytucji publicznych, wykraczając daleko poza tradycyjne statyczne oraz z zasady następcze formy kontroli i równowagi czy zasady podziału władzy.
4. Odpowiedzialność – dzięki nowoczesnym narzędziom technologicznym, w warunkach płynnych struktur społecznych, rządzący mogą być rozliczani na bieżąco. W momencie, gdy wyrażane jest niezadowolone z powodu niewłaściwej realizacji oczekiwanych decyzji, władze mogą być poddane presji odnoszącej się do wprowadzenia pożądanym zmian. W skrajnych przypadkach może to doprowadzić nie tylko do zmiany tych decyzji, ale nawet do wymiany osób za te decyzje odpowiedzialnych.

Wyzwaniem pozostają nadal sztywne ramy prawne i konstytucyjne, nieprzystosowane do szybko rozwijających się technologii.

Niniejsze opracowanie ma charakter teoretyczny i interdyscyplinarny, a odnosi się do wyżej wymienionych zagadnień w oparciu o analizę złożonej dynamiki systemu politycznego, wielorakich turbulencji, które wpływają na procesy demokratyczne, mechanizmów partycypacji na poziomie unijnym oraz kwestii transformacji cyfrowej w obszarze partycypacji i struktur rządzenia. Przyjęte podejście metodologiczne opiera się na jakościowej analizie istniejącej literatury oraz materiałów źródłowych (tekstów prawnych oraz dokumentów o charakterze *soft laws* i *policies*).

2. Złożona dynamika systemu politycznego

Dynamika prawidłowo funkcjonującego systemu politycznego może być postrzegana przez pryzmat triady stałej interakcji pomiędzy organami władzy, które tworzą system rządów, społeczeństwem i technologią. Należy podkreślić, że użyte określenie „systemu rządów” w nauce prawa konstytucyjnego ma precyzyjne znaczenie, odnoszące się do składników ustroju konstytucyjnego każdego państwa⁵. W niniejszym opracowaniu

---

5 Por. J. Kuciński, *System...*, s. 66.

jednak system rządów jako system polityczny ujmowany jest szerzej⁶, ponieważ pod tym pojęciem rozumie się zarówno normatywne relacje organizacyjno-prawne, jakie występują pomiędzy konstytucyjnie wyodrębnionymi organami państwa⁷, ale także relacje między tymi organami a obywatelami jako elektoratem. Obecnie, w wyniku rosnącego znaczenia i autonomizacji technologii cyfrowej, tradycyjna dwuwektorowa dynamika relacji pomiędzy obywatelami a instytucjami publicznymi przekształca się w trójwektorową, w której technologia cyfrowa zajmuje odrębną pozycję.

Instytucje publiczne w tym kontekście rozumiane są w najszerszym sensie jako sformalizowane organizacje uprawnione do realizacji potrzeb społecznych i podejmowania w tym celu niezbędnych decyzji. Tak rozumiane instytucje publiczne reprezentowane są przez centralną administrację rządową oraz władze regionalne i lokalne, a także wyspecjalizowane agencje centralne wykonujące zadania władcze (np. opieka zdrowotna, pomoc społeczna, edukacja i inne usługi publiczne).

Obywatele natomiast, będąc partnerem i podmiotem relacji z władzami publicznymi, mogą spontanicznie lub w zorganizowanej formie wyrażać wobec tych władz swoje oczekiwania w wybranych kwestiach⁸.

Technologia cyfrowa, w dużej mierze oparta o samouczące się algorytmy sztucznej inteligencji, a zatem nie tylko jako narzędzie ułatwiające, ale w znacznie większym stopniu jako odrębny aktor, wchodzi do gry i przekształca tradycyjny, wertykalny dialog między władzą publiczną a jej podmiotami w proces znacznie bardziej złożony⁹. W rzeczywistości obecnie technologia silnie kształtuje sposób, w jaki ten dialog jest prowadzony¹⁰. Rola i niektóre wyzwania związane z wdrażaniem sztucznej inteligencji, w szczególności w mediach społecznościowych i aplikacjach komunikacyjnych, powodują wiele niejasności i zagrożeń, potencjalnie

---

6 Por. M. Kruk, *Wprowadzenie...*, s. 20. Autorka wskazuje, że mimo częstego, zwłaszcza w literaturze zachodniej utożsamiania tych pojęć, pojęcie systemu politycznego jest szersze, ponieważ obejmuje nie tylko właściwe organy władzy, ale także partie polityczne, grupy nacisku, prasę, media, związki zawodowe czy elektorat, a zatem obywateli.

7 Por. m.in. B. Banaszak, *Prawo...*, s. 419; M. Kruk, *Wprowadzenie...*, s. 20.

8 Por. B. Crick, *W obronie...*, s. 146.

9 N. Jankowski, M. van Selm, *The Promise...*, s. 152.

10 Ch.G. Reddick, *Citizen...*, s. 38–41.

mogących zniekształcać ten dialog¹¹. Wiążą się one z takimi kwestiami jak transparentność wykorzystanych technologii, podatność na manipulację, poszanowanie prawa do prywatności, ochrony danych osobowych czy uprzedzenia zakodowane w samych algorytmach.

Jednocześnie podejmowane są prace nad stworzeniem takich instrumentów wspierających model demokratycznych systemów rządów, które umożliwiłyby interaktywne i natychmiastowe otrzymywanie informacji zwrotnych od obywateli i w związku z tym pozwalałyby im na prawdziwą partycypację w sprawowaniu rządów. Główne wyzwanie związane jest z rozwojem instytucji i procesów, które w większym stopniu odpowiadają na potrzeby obywateli, w tym tych grup, które mają słabszą pozycję w społeczeństwie¹². Współczesne konstytucyjne systemy rządów na świecie oparte są najczęściej na modelu demokracji przedstawicielskiej. Są one zbudowane ze złożonych struktur, składających się z różnego typu organów przedstawicielskich wybieranych bezpośrednio lub pośrednio przez obywateli. Demokracja przedstawicielska opiera się na systemach wyborczych, dzięki którym wyłaniani są przedstawiciele obywateli, którzy w ich imieniu sprawują władzę¹³. Wpływ obywateli na sprawowanie władzy, podejmowanie decyzji publicznych jest zatem pośredni. Ponadto przy uznaniu, że mandat przedstawicielski zdobyty w wyniku wyborów ma charakter wolny oznacza, że deputowany reprezentuje suwerena, a nie pojedynczych wyborców. Stąd deputowany nie jest związany instrukcjami pochodzącymi od swoich wyborców¹⁴.

Stałym ryzykiem w takim modelu jest to, że potencjalnie niewłaściwie budowana relacja między władzą a oczekiwaniami obywateli generuje brak akceptacji związany z przerostem biurokracji, alienacją lub niewłaściwym wykonywaniem obowiązków przez władze publiczne¹⁵. Jeśli jednak technologie informacyjne i komunikacyjne (*Information and Communication Technologies – ICT*) zostaną odpowiednio dobre, dostosowane i wykorzystane do wspierania procesu decyzyjnego

---

11 M.U. Scherer, *Regulating...*, s. 372.

12 E. Sørensen, *Political...*, s. 10.

13 M. Giżyńska, *Kilka...*, s. 385; szerzej na temat koncepcji teoretycznych demokracji przedstawicielskiej – B. Nowotarski, *Mankamenty...*, s. 27–45.

14 M. Kruk, *Mandat...*, s. 639.

15 D.M. Farrell, *Stripped...*, s. 445.

władz publicznych, wówczas mogą one w niespotykanym dotąd stopniu wzmocnić instytucje publiczne i procesy demokratyczne, które staną się mniej zhierarchizowane, a władze publiczne będą bardziej dostępne dla obywateli. Takie wykorzystanie ICT w procesie politycznym daje początek e-demokracji, która może prowadzić do rewitalizacji demokracji¹⁶. E-demokracja obejmuje różne procesy oparte na technologii, takie jak e-administracja, e-inicjatywa, e-głosowanie, e-kampania, e-partycypacja i wiele innych. Jest to zatem zespół instrumentów, który może uczynić demokrację lepiej dostosowaną do zmieniającej się rzeczywistości. E-demokracja to koncepcja zbudowana z dwóch elementów – wykorzystania ICT nastawionego na cel, którym jest wzmocnienie procesów politycznych i partycypacji obywateli. Można zatem zdefiniować e-demokrację jako próbę wykorzystania technologii ICT w procesach demokratycznych (przedstawicielskich, partycypacyjnych, deliberacyjnych) z zamiarem wniesienia do nich nowej, lepszej jakości, równoległe do tradycyjnych praktyk politycznych.

Koncepcja e-demokracji w trójczłonowej dynamice, w której technologia staje się ważnym czynnikiem i wspiera internetowe zaangażowanie obywateli w podejmowaniu decyzji politycznych, w przeważającej mierze zbudowana jest na zasadach demokracji uczestniczącej (partycypacyjnej) i deliberatywnej¹⁷. Wiążą się one z bezpośrednim zaangażowaniem obywateli w procesy decyzyjne, co z kolei ułatwia osiągnięcie konsensusu. Tak podjęta decyzja, w opinii zwolenników tych modeli, posiada silniejszą legitymację, a same procesy deliberatywne pomagają osiągnąć wyższy poziom jedności i solidarności społecznej¹⁸.

E-administracja, jako jeden z elementów e-demokracji, redefiniuje rolę rządów, tak aby stały się bardziej zorientowane na obywateli¹⁹. E-administracja jest pojęciem opisującym wykorzystanie narzędzi cyfrowych przez władze publiczne w celu wykonywania swoich funkcji. Prowadzi to do zwiększenia ich efektywności, przejrzystości i rozliczalności poprzez otwarcie na zewnętrzne kontrole przeprowadzane przez obywateli,

16 Por. K. Skotnicki, *Kilka...*, s. 447.

17 J. Cohen, *Reflections...*, s. 247.

18 J. Habermas, *Faktyczność...*, s. 306 i n.; W. Kymlicka, *Współczesna...*, s. 355.

19 Szerzej D. Grodzka, *E-administracja...*, s. 57–58.

skuteczniejsze przekazywanie informacji i administrowanie oraz obniżenie kosztów bez obniżania jakości usług publicznych²⁰.

Na tle koncepcji związanych z e-demokracją pojawia się zjawisko tzw. płynnej demokracji (*liquid democracy*), która ma potencjał wykraczający poza tradycyjną politykę partyjną. Jest to model demokratycznego podejmowania decyzji, który łączy demokrację bezpośrednią i przedstawicielską oraz zaciera różnice między nimi. Koncepcja ta lepiej oddaje obecną dynamikę relacji między władzą publiczną i jej podmiotami. To właśnie na przykładzie płynnej demokracji można zaobserwować najwięcej zmian w stosunku do wcześniejszych paradygmatów politycznych. W przeciwieństwie do klasycznej reprezentacji, ta forma jest powszechnie dostępna, ciągła i odwracalna. W modelu płynnej demokracji dyskusje poprzedzają procesy decyzyjne, towarzyszą im i następują po nich. Co więcej, mechanizmy płynnej demokracji wykraczają daleko poza samo podejmowanie decyzji i obejmują również wszystkie inne formy partycypacji. Koncepcja ta traktowana jest jako odpowiedź na problem alienacji klasy politycznej i pozwala na budowanie relacji opartej na zaufaniu obywateli²¹. Jest to wartość szczególnie pożądana wobec rosnących oczekiwań obywateli w stosunku do władz publicznych²².

W tradycyjnych systemach ustrojowych bezpośrednio interakcje obywateli z władzami publicznymi są ograniczone. Tymczasem oczekiwania obywateli gotowych do proponowania własnych rozwiązań i podejmowania związanych z nimi inicjatyw rosną. Jednym z czynników budujących zaufanie jest zwiększona otwartość przedstawicieli władz. Warunkiem wstępnym jest pozytywne postrzeganie działań organów władzy publicznej. Zaufanie do rządu reprezentuje wiarę obywateli w słuszne i sprawiedliwe działania rządu. Zaufanie to powstaje w wyniku zgodności pomiędzy preferencjami obywateli, czyli ich wyobrażeniem o tym, co jest słuszne i sprawiedliwe a rzeczywistymi działaniami władz²³. Oczekiwania obywateli mają więc kluczowe znaczenie dla budowania zaufania

---

20 Committee of Ministers of the Council of Europe. (2005). *Electronic Governance („E-Governance”)*. Recommendation Rec (2004)15 adopted on 15 December 2004 and explanatory memorandum. Strasbourg: Council of Europe Publishing.

21 A.M. Warren, A. Sulaiman, N.I. Jaafar, *Social...*, s. 295.

22 R. Lindner, G. Aicholzer, *E-Democracy...*, s. 11–47.

23 G. Bouckaert, S. van de Walle, *Comparing...*, s. 329–344.

do rządu. Analiza oczekiwań wobec rządu jest uwarunkowana postrzeganiem jego funkcjonowania, a niekoniecznie rzeczywistych wyników rządzenia. Rola technologii, która wspiera identyfikację tych oczekiwań i pomaga w zmianie jakości usług publicznych, staje się zatem kluczowa²⁴. Jeśli rzeczywiście zaufanie do władzy jest jednym z najważniejszych fundamentów legitymizacji i stabilności systemów politycznych, to wszelkie dostępne narzędzia, w tym technologie informacyjne usprawniające proces budowania zaufania, mogą stanowić wzmocnienie tych systemów. Zaufanie budowane w wyniku spełnionych oczekiwań jest o tyle istotne, że może kształtować odpowiednie zachowania i stwarzać okoliczności do poświęcania doraźnych korzyści na rzecz spełniania pozytywnych przyszłych oczekiwań wobec dobra wspólnego. Przykładowo zaufanie do organów władzy publicznej może pomóc we wprowadzaniu reform przynoszących długofalowe korzyści, które zwykle wymagają szerszego konsensusu społecznego i wiarygodności. W przypadku braku zaufania trudniejsze jest uzyskanie aprobaty obywateli dla kosztownych poświęceń, ponieważ działa tu mechanizm przedkładania bieżących i mniejszych korzyści nad długoterminowe i większe²⁵. Zaufanie zbudowane na spełnionych oczekiwaniach może mieć również pozytywny wpływ na przestrzeganie przepisów i obniżenie kosztów ich egzekwowania, gdyż skuteczność w tym przypadku zależy od postrzegania ich sprawiedliwości i adekwatności²⁶. Dlatego rosnące oczekiwania wobec władz publicznych, jeśli zostaną przez nie właściwie zidentyfikowane i zaadresowane przy wykorzystaniu dostępnych narzędzi, w tym technologii, powinny być postrzegane przede wszystkim jako szansa.

Pierwotnie nowatorska idea wykorzystania mediów opartych na technologii do partycypacji politycznej i praktyk demokratycznych staje się uznana w teorii i powszechnie stosowana w praktyce. Metody partycypacyjne są procesem ciągłej interakcji pomiędzy organami władz różnych szczebli a obywatelami. Specyfika danego cyklu politycznego, a także poziomu decyzyjnego, będzie determinować intensywność i preferowane formy uczestnictwa²⁷. Ich formy zjawiskowe obejmują głównie najsłabsze

24 J.K. Kampen, S.V. De Walle, G. Bouckaert, *Assessing...*, s. 387–404.

25 D. Gyorfy, *Institutional...*, *passim*.

26 K. Murphy, *The role...*, s. 187–209.

27 I. Rosenzweigova, V. Skoric, H. Asipovich, *Civil...*, s. 20.

mechanizmy skoncentrowane na prostym dostarczaniu społeczeństwu informacji na temat działań i polityk instytucji. Jest to przepływ jednokierunkowy, który ma na celu zapewnienie przejrzystości instytucji rządzących i budowanie ich legitymizacji.

Bardziej zaawansowane narzędzia partycypacyjne odnoszą się do mechanizmów konsultacyjnych, które polegają na relacji, w której obywatele przekazują instytucjom publicznym informacje zwrotne na temat określonych kwestii. Konsultacje są reaktywnym sposobem partycypacji, ponieważ obywatele są zaangażowani na wniosek władz publicznych. Aby konsultacje były naprawdę wartościowe, należałoby zapewnić uczestnictwo i odpowiedni czas, który pozwoliłby obywatelom na istotne zaangażowanie w procesy decyzyjne. Partycypacja oparta na współpracy idzie o krok dalej, ustanawiając wspólne działania i szeroki, silniejszy dialog, w którym obywatele i interesariusze są odpowiednio zaangażowani w proces decyzyjny na wszystkich etapach, począwszy od opracowywania, poprzez wdrażanie, monitorowanie i ewaluację podejmowanych decyzji²⁸. Kwalifikowanym rodzajem współpracy jest upoważnienie i partnerstwo, co oznacza, że obywatele otrzymują uprawnienia do decydowania lub współdecydowania. W ramach partnerstwa istnieje wspólna odpowiedzialność na każdym etapie podejmowania decyzji politycznych²⁹. W kooperacyjnych formach partycypacji, których efektem jest aktywne zaangażowanie i partnerstwo, inicjatywa rozpoczęcia danego procesu może wyjść od obu stron³⁰.

Oczekiwania wobec intensywności partycypacji różnią się w zależności od teoretycznych modeli demokracji związanych ze współczesnymi doktrynami politycznymi liberalizmu i republikanizmu³¹. Dają one różne spojrzenie na rolę obywatela w procesach demokratycznych. W modelu liberalnym obywatel pełni bardziej rolę konsumenta procesów politycznych, a agregacja różnych opinii wyrażanych podczas okresowych

---

28 E. Best, M. Augustyn, *Direct...*, s. 8–9.

29 Code of Good Practice for Civil Participation in the Decision-Making Process. (Conference of INGOs 1 October 2009), CONF/PLE(2009)CODE1, s. 8, < <https://www.eesc.europa.eu/resources/docs/code-of-good-practice-for-civil-participation-in-the-decision-making-process-en.pdf> >, dostęp: 8 lipca 2021 r.

30 I. Rosenzweigova, V. Skoric, H. Asipovich, *Civil...*, s. 25.

31 R. Wonicki, *Trzy...*, s. 94–120.

procesów wyborczych wzmacnia system demokratyczny³². Duża część systemów demokratycznych na świecie opiera się na wskazanym podejściu. Model ten koncentruje się na strukturach konstytucyjnych – instytucjach i procedurach, które są uchwalane w celu zapewnienia systemowych ram prawnych dla procesów politycznych. Ważnymi cechami demokracji liberalnej są przede wszystkim gwarancje prawne, związane z poszanowaniem konstytucji, funkcjonowanie profesjonalnej i skutecznej administracji publicznej, system wyborczy, którego ważnym elementem jest zinstytucjonalizowany system partyjny i konstytucyjnie umocowany system ograniczeń władzy sprawowanej przez większość parlamentarną³³. W porównaniu do innych modeli zakłada on relatywnie bierną rolę obywateli i wykazuje przez to mniejszą odporność na ewentualne zagrożenia płynące ze strony przedstawicieli władzy dysponujących możliwością przeprowadzenia dogodnych dla siebie zmian istniejącego systemu poprzez przemodelowanie układu instytucjonalnego i kompetencyjnego, niezależnie od stanowiska wyrażanego przez obywateli w tym przedmiocie. Bardziej angażujący model republikański – partycypacyjny to taki, w którym aktywny udział obywateli i ich zaangażowanie w zbiorowe procesy decyzyjne są postrzegane jako wartość nadrzędna. Model ten jest ściśle związany z modelem deliberatywnym, który koncentruje się na stworzeniu warunków dla uczciwej partycypacji publicznej, opartej na deliberacji³⁴. Nawet jeśli partycypacyjny model demokracji jest bardziej wymagający dla obywateli niż liberalny, to dobrze odpowiada on współczesnym oczekiwaniom obywateli domagającym się partycypacji w bieżących decyzjach politycznych. Wymaga to gotowości do przewyciężenia indywidualnych interesów na rzecz dobra wspólnego i zgody co do ustalenia wspólnych wartości. W odróżnieniu od czystego modelu liberalnego, partycypacja polityczna rozumiana jako integralna cecha życia społecznego nadaje prymat zaangażowaniu obywateli. Rolą państwa w tym modelu jest zagwarantowanie procesów inkluzywnego zaangażowania. Obecnie, gdy technologie informacyjne mogą wspierać ten proces,

---

32 T. Schmid, *Europa...*, s. 258.

33 T. Kownacki, *Funkcjonowanie...*, s. 197.

34 R. Lindner, G. Aicholzer, *E-Democracy...*, s. 12–13.

oferując nieograniczone możliwości komunikacji i kontroli, wyrażana przez obywateli potrzeba partycypacji w procesie rządzenia stale rośnie.

Partycypacja jako postulat świadomego obywatelstwa jest zatem kluczowa zarówno w modelu deliberatywnym, jak i partycypacyjnym. Model deliberatywny, choć blisko spokrewniony z partycypacyjnym, zawiera również elementy modelu liberalnego, do których należą konstytucjonalizm oraz gwarancje praw i wolności człowieka. W modelu deliberatywnym organizacje obywatelskie wykorzystują swoją siłę komunikacyjną, aby wpływać na procesy decyzyjne³⁵. Spośród wszystkich wskazanych modeli demokracja deliberatywna może być postrzegana jako podejście do demokratycznej samorządności, które ma na celu uzupełnienie braków instytucjonalnych i praktycznych demokracji przedstawicielskiej. W idealnej sytuacji racjonalna i uczciwa deliberacja publiczna obejmuje otwartość na wszystkie potencjalne punkty widzenia³⁶. Modele partycypacyjny i deliberatywny kładą główny nacisk na wkład w demokratyczne podejmowanie decyzji i partycypację, dążąc ostatecznie do „demokratyzacji demokracji”³⁷. Rosnące znaczenie narzędzi deliberatywnych powoduje, że obywatele są nie tylko przedmiotami procesów decyzyjnych, ale także ich partnerami. Jest to podejście będące kolejnym odcieniem humanocentryczności, stającej się najważniejszym paradygmatem współczesnego projektowania usług, produktów i rozwoju technologicznego, w szczególności w branży AI³⁸. Polega on na umieszczeniu pojedynczego człowieka, jego potrzeb i preferencji w centrum projektowania, marketingu i biznesu oraz strategii i procesów prawnych, politycznych i obywatelskich³⁹.

Jeśli demokratyczna legitymacja instytucji publicznych przeżywa kryzys i rośnie rozdźwięk między ludźmi a instytucjami politycznymi, które mają ich reprezentować, wynika to z faktu, że dotychczasowe atrybuty demokracji stają się niewystarczające, by zapewnić obywatelom wpływ

---

35 Szerzej na temat teorii dyskursywnej teorii demokracji, opartej na deliberacji – J. Habermas, *Faktyczność...*, s. 315–328.

36 S. Ravazzi, *When...*, s. 79–100.

37 R. Lindner, G. Aicholzer, *E-Democracy...*, s. 14.

38 Szerzej na temat humanocentryczności w odniesieniu do regulacji technologii opartych na sztucznej inteligencji – D.E. Harasimiuk, T. Braun, *Regulating...*, s. 49–54.

39 J. Beever, R. McDaniel, N.A. Stamlick, *Understanding...*, s. 108.

na władzę w stopniu, jakiego oczekują. Jeśli demokracja oznacza równe prawa do udziału w decyzjach politycznych i powszechną kontrolę nad nimi, to ani głosowanie nie gwarantuje politycznej równości, ani nie gwarantuje powszechnej kontroli. Demokracja partycypacyjna jest próbą wzmocnienia roli głosowania, tak by było ono prawdziwym instrumentem równościowej kontroli powszechnej. Tu znów technologia staje się ważnym czynnikiem gry politycznej⁴⁰.

Wspieranie partycypacji obywatelskiej co do zasady wiąże się ze znacznymi kosztami i wysiłkiem organizacyjnym, rzecz wygląda jednak już nieco inaczej, jeżeli proces ten odbywa się przy wykorzystaniu środków dostępnych dzięki technologii. Z drugiej strony błędnie zaprojektowane i wykorzystywane udogodnienia technologiczne procesów partycypacyjnych mogą mieć negatywne konsekwencje, których rezultatem mogą stać się nieskuteczne strategie angażowania społeczeństwa⁴¹. Duża część uwagi poświęcona partycypacji obywatelskiej skupia się na małych strukturach. Jednak im większe struktury, tym bardziej są one złożone i tym bardziej potrzebne staje się zastosowanie w tych procesach nowoczesnych technologii⁴². Rodzi się pytanie: w jakim stopniu innowacje demokratyczne, w tym technologiczne, są w stanie zaangażować obywateli w bardziej strategiczne procesy podejmowania decyzji legislacyjnych. Ponieważ zwiększone uczestnictwo jest odpowiedzią na słabości istniejących wzorców demokratycznego zaangażowania, wyzwaniem jest wdrożenie innowacji, które mogą spełnić oczekiwania wobec silniejszej partycypacji⁴³.

3. Źródła turbulencji wpływających na procesy demokratyczne

Czynniki wywierające presję na procesy demokratyczne mają różne źródła, a w sytuacji, gdy istotnie je zmieniają, można określić je mianem turbulencji. Zasadniczo można wyróżnić trzy rodzaje turbulencji wpływających na wspartą technologicznie partycypację. Po pierwsze,

---

40 M. Momeni, *Social...*, s. 2099.

41 J. Newman, M. Barnes, H. Sullivan, A. Knops, *Public...*, s. 208; G. Smith, *Democratic...*, s. 22–24.

42 H. Wainwright, *Why...*

43 G. Smith, *Democratic...*, s. 22–24.

są to turbulencje o charakterze wewnętrznym, związane ze złożonością struktur ustrojowych, w ramach których partycypacja się dokonuje. Drugi rodzaj to turbulencje o charakterze zewnętrznym wobec organizacji publicznych. Trzecia kategoria to turbulencje skali⁴⁴.

Turbulencje wewnętrzne wynikają ze skomplikowanych uwarunkowań prawnych i systemowych tworzących struktury organów władz publicznych. Częścią tego wewnętrznego, strukturalnego niepokoju jest rosnąca presja partycypacyjna po stronie przedstawicieli różnych interesariuszy, aktywistów, ekspertów i opiniotwórców. Partycypacja obywatelska, która rozwinęła się w ramach demokracji przedstawicielskiej, staje się częścią normalnego funkcjonowania współczesnych demokracji. Proces ten nie zastępuje jednak ustalonych mechanizmów demokracji przedstawicielskiej, nie znosi również odpowiedzialności instytucjonalnej i ustrojowej. Powoduje jednak zwiększone ogólne poczucie owej turbulencji, rozchwiania i ograniczeń w zdolności instytucji publicznych do odpowiedniego reagowania na pojawiające się wyzwania. W konsekwencji, pomimo presji partycypacyjnej, zdolność obywateli do wpływania na władze publiczne może się zmniejszać. Ponadto, wraz z trudnościami adaptacyjnymi, w konfrontacji z oczekiwaniami partycypacyjnymi powstawać może poczucie osłabienia legitymizacji demokracji, choć jej formalne umocowanie pozostaje nienaruszone.

Potencjalną odpowiedzią na te wyzwania mogą być doświadczenia powstające w obszarze nowego instytucjonalizmu⁴⁵. Pojęcie to odnosi się do założenia, że siłę instytucjonalną i legitymizację można osiągnąć bez dalszego komplikowania struktur rządzenia ani ograniczania kreatywnych i innowacyjnych inicjatyw obywateli. Wprowadza się więc nowe formy organizacji, które wzmacniają więzi społeczne poprzez zaspokajanie zbiorowych potrzeb uczestników dialogu politycznego, przy jednoczesnym zachowaniu otwartości na ich indywidualne aspiracje i potrzeby. W tej koncepcji wspieranie partycypacyjnych pragnień obywateli i ich zaangażowania w projektowanie i kontrolowanie polityk publicznych może dotyczyć także poziomów wyższych niż lokalny. Również w tym przypadku nowe technologie stają się odpowiednim

---

44 Ch. Ansell, J. Trondal, *Governing...*, s. 4–5.

45 Por. W.W. Powell, *The New...*

narzędziem, aby to urzeczywistnić. Najlepszym przykładem zastosowania tych technologii może być budowanie sieci i platform, które umożliwiają łączenie lokalnych organizacji między sobą. Pozwala to, poza prostą wymianą informacji, na dzielenie się najlepszymi praktykami i refleksję nad doświadczeniami podejmowanymi w różnych miejscach. Takie ramy sieciowej partycypacji pozwalają również na konsolidację różnych doświadczeń społecznych⁴⁶.

Odpowiedź na te wyzwania nie powinna być traktowana jako jednorazowy eksperyment. Nie jest wystarczające również samo wdrożenie rozwiązań technologicznych, które są w stanie poprawić jedynie komunikację i interakcje między instytucjami a obywatelami. Konieczne wydaje się raczej wezwanie do prawdziwej transformacji tych instytucji w celu wykorzystania wszystkich dostępnych instrumentów, jakie mogą przynieść nowe technologie. Co więcej, jest to także związane z zakwestionowaniem dotychczasowych sposobów uprawiania polityki i stworzenia nowych przestrzeni społecznej autonomii, odpowiadających przede wszystkim na potrzeby obywateli.

Te i wiele innych wyzwań, wynikających z wewnętrznej złożoności struktur organów władzy, może zostać podjętych przy pomocy rozwiązań technologicznych, które pozwolą na wyrażanie żądań, zapewnią partycypację, wdrożenie, monitorowanie i kontrolę procesów zarówno w ramach struktur organów władzy, jak i wśród grup obywatelskich. Przy wdrażaniu takiego modelu przydatne mogą okazać się wnioski płynące z dotychczasowych doświadczeń. Niektóre z nich odnoszą się do mechanizmów demokracji partycypacyjnej testowanych bez użycia technologii. Inne odnoszą się do przeciwdziałania takim zjawiskom jak prywatyzacja prawa, wykraczające poza upoważnienia ustawowe regulacje nadzorcze i nieprzejrzyste procesy sprawowania władzy, które stanowią zagrożenie dla demokratycznego zarządzania sektorem publicznym⁴⁷. Model ten wymaga dalszego udoskonalenia, nawet jeśli za sukces można uznać wcześniejsze przykłady, takie jak budżety partycypacyjne, zaangażowanie obywateli w planowanie przestrzenne itp. Ich efekty bywają ograniczone, zwłaszcza w okolicznościach, w których decyzje są

---

46 B.W. Wirtz, P. Daiser, B. Binkowska, *E-participation...*, s. 11.

47 R. Brownsword, *Law...*, s. 110.

podejmowane w ramach nieprzejrzystych struktur sprawowania władzy, ograniczających dostęp obywateli do organów publicznych⁴⁸. Jednak te wewnętrzne czynniki, które wpływają na system rządów w jego relacjach z obywatelami, nie są jedynymi. Inne, jak zauważono wyżej, mogą mieć charakter zewnętrzny w stosunku do struktur ustrojowych. W tym przypadku technologia jest w stanie pomóc w ustrukturyzowaniu i usprawnieniu komunikacji, wdrażaniu mechanizmów kontroli władz publicznych przez obywateli. Nowoczesne narzędzia takie jak *machine learning*, *big data* i sztuczna inteligencja stwarzają możliwości nie tylko zaspokajania oczekiwań obywateli, ale także oceny prawidłowości funkcjonowania władz publicznych. Istotnym problemem, będącym jednocześnie przykładem zewnętrznej turbulencji, jest jednak tempo transformacji, jakie niesie ze sobą technologia. Tempo zmian technologicznych w zależności od indywidualnych zdolności dostosowawczych może powiększać dysproporcje społeczne. To, jak zmienia się rzeczywistość pod wpływem postępu technologicznego, kształtuje nie tylko gospodarkę, ale ma też głębsze reperkusje kulturowe, polityczne i prawne. W odniesieniu do tego ostatniego aspektu, pojawienie się e-demokracji jest naturalną konsekwencją możliwości, jakie tworzy technologia informacyjna i komunikacyjna.

Postęp cyfrowy i jego korzystny wpływ na mechanizmy demokratyczne zależy od umiejętności medialnych i cyfrowych obywateli, a także funkcjonariuszy publicznych. Kompetencje cyfrowe, zgodnie z *Digital Literacy Global Framework* przyjętym przez UNESCO, są: „zdolnością do dostępu, zarządzania, rozumienia, integrowania, komunikowania, oceniania i tworzenia informacji w sposób bezpieczny i właściwy za pomocą technologii cyfrowych w celu zatrudnienia, godnej pracy i przedsiębiorczości. Obejmuje ona kompetencje, które są różnie określane jako umiejętność posługiwania się komputerem, umiejętność posługiwania się technologiami informacyjno-komunikacyjnymi, umiejętność korzystania z informacji i umiejętność korzystania z mediów”⁴⁹.

---

48 H. Wainwright, *Facing...*

49 Zob. < <http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/ip51-global-framework-reference-digital-literacy-skills-2018-en.pdf> >, dostęp: 22 lipca 2020 r. Na poziomie europejskim istnieją ramy kompetencji cyfrowych dla obywateli, w których określono osiem poziomów biegłości, od najprostszych i najbardziej podstawowych do wysoko wyspecjalizowanych, pozwalających

Przesunięcie procesu demokratycznego w kierunku e-świata, który obecnie przechodzi przez tzw. czwartą rewolucję przemysłową, napędzaną przez rozwój sztucznej inteligencji, powinno być traktowane z najwyższą uwagą. Umiejętność korzystania z technologii cyfrowych przez indywidualnych, przeciętnych użytkowników ma szczególne znaczenie, gdy stają się oni odbiorcami usług publicznych opartych na ICT, a także gdy znajdują się w centrum procesów partycypacyjnych. Wspomniane ryzyko, jakie niesie ze sobą nierówny poziom kompetencji cyfrowych, może być związane z wykluczeniem pewnych grup społecznych. Ryzyko to związane jest z tak zwanym „demokratycznym podziałem”, który opisuje różnice pomiędzy tymi, którzy aktywnie korzystają i tymi, którzy nie korzystają z cyfrowych mechanizmów partycypacji. Problem dotyczy sytuacji, w której nowe technologie cyfrowe wzmacniają pozycję aktywnych obywateli, podczas gdy ci niezaangażowani pozostają na swoich miejscach i nie nadążają za tempem postępu technologicznego⁵⁰. Dlatego tak ważne jest projektowanie narzędzi e-partycypacji i e-demokracji w taki sposób, aby te różnice niwelować. Podejście inkluzywne można osiągnąć poprzez zrozumiały język, przyjazną komunikację, narzędzia mieszane, które są elastyczne i pozwalają na przechodzenie z trybu *on-line* do *off-line*. Jak wskazuje Rada Europy, włączenie (inkluzywność) jest jednym z kluczowych pojęć dla efektywnego funkcjonowania e-demokracji i powinna być zapewniona poprzez polityczne i technologiczne wzmocnienie pozycji obywateli bez względu na wiek, płeć czy ich sytuację społeczno-ekonomiczną⁵¹.

Turbulencje skali, zauważalne w przypadku mechanizmów partycypacyjnych, wiążą się z istnieniem wielopoziomowych systemów ustrojowych, w których procesy rządzenia są podzielone pomiędzy instytucje działające na różnych poziomach⁵². Decyzje podejmowane na jednym poziomie mają wpływ na to, co się dzieje na innym. Przykładem takiej turbulencji skali mogą być mechanizmy rządzenia określające relacje

---

na rozwiązywanie złożonych problemów technologicznych i proponowanie nowych pomysłów – por. S. Carretero, R. Vuorikari, Y. Punie, *The Digital...*

50 S.-J. Min, *From...*, s. 25.

51 Electronic democracy („e-democracy”). Recommendation CM/Rec(2009)1 and explanatory memorandum, Council of Europe Publishing 2009, s. 14.

52 Ch. Ansell, J. Trondal, M. Øgård, *Turbulent...*, s. 8–9.

między Unią Europejską a jej państwami członkowskimi⁵³. Podobnie jest na poziomie krajowym, gdzie turbulencja skali charakteryzuje relacje między władzami centralnymi i lokalnymi.

Ta złożona mapa współczesnych nacisków i zależności wskazuje, że oczekiwania obywatelskie nie maleją pomimo wprowadzania odmiennych systemów partycypacyjnych w różnych państwach. W ostatnich latach obywatele wyraźnie podejmowali próby proponowania licznych innowacyjnych podejść do problemu atrofii starych modeli demokracji przedstawicielskiej. Większość z nich opierała się na założeniu, że wzmocnienie bezpośrednich form sprawowania władzy może przełożyć się na bardziej świadome wybory, które ukierunkowują procesy decyzyjne. Te przegrupowania obywateli zazwyczaj mobilizowały najbardziej aktywnych członków społeczności, zdeterminowanych do wykorzystania swojej siły społecznej w celu przeprojektowania istniejących modeli politycznych⁵⁴. W obliczu rewolucyjnych możliwości, jakie stwarza cyfryzacja procesów zarządzania w wielu sferach, będzie ona odgrywać znacznie aktywniejszą i coraz bardziej autonomiczną rolę na wszystkich poziomach zarządzania publicznego.

4. Partycypacja w UE – wielopoziomowa struktura a rządy oparte na współpracy

W celu przeanalizowania złożoności struktur rządzenia w zderzeniu z mechanizmami partycypacyjnymi wspieranymi technologicznie można posłużyć się przykładem Unii Europejskiej, w której wielopoziomowa struktura ustrojowa, angażująca poziomy lokalne, narodowe i ponadnarodowe, tworzy unikalny system rządów. Pierwsze dwa zorganizowane są w oparciu o krajowe struktury prawa konstytucyjnego. Mechanizmy ponadnarodowe regulowane są przez prawo unijne.

Wielopoziomowe struktury instytucjonalne w ramach UE wiążą się z faktem, że przedstawiciele tych samych organów publicznych pełnią funkcje zarówno na poziomie ponadnarodowym, jak i krajowym. Tak jest w przypadku Rady Europejskiej i Rady UE, które będąc w strukturze UE instytucjami zarówno najwyższego szczebla politycznego

---

53 M.K. Brunnermeier, H. James, J.-P. Landau, *The Euro...*, s. 40.

54 R. Sandoval-Almazan, J.R. Gil-Garcia, *Towards...*, s. 372.

(Rada Europejska), jak i szczebla legislacyjnego (Rada UE), składają się z przedstawicieli władzy wykonawczej szczebli narodowych (głów państw lub szefów rządów i ministrów). Unijny system instytucjonalny oparty jest na mechanizmach przedstawicielskich, które wpływają na jego procesy decyzyjne. Oprócz instytucji, które reprezentują w systemie interesy państw członkowskich, obywatele są reprezentowani na poziomie Parlamentu Europejskiego, natomiast wspólny interes samej UE jest reprezentowany przez Komisję. To Komisja, posiadając prawo inicjatywy ustawodawczej, jest również strażnikiem mechanizmów partycypacyjnych, zapewniających uwzględnienie głosów interesariuszy i obywateli. Poprzez organy pomocnicze traktat zapewnia reprezentację samorządów lokalnych na poziomie UE (Komitet Regionów), a także interesy pracodawców, pracowników i organizacji obywatelskich, w ramach Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego⁵⁵. Ponieważ prawo UE ma bezpośredni wpływ i oddziałuje na obywateli poszczególnych państw członkowskich UE, istnieje rosnąca potrzeba wyposażenia ich w narzędzia, które zapewniłyby im wpływ na politykę UE przekładającą się na wiążące środki prawne.

Oprócz perspektywy wielopoziomowego sprawowania rządów należy również zwrócić uwagę na koncepcję rządów opartych na współpracy (współrządzenia, *collaborative governance*), która odnosi się do sprawowania rządów, którego główną cechą jest niehierarchiczne zaangażowanie podmiotów publicznych, prywatnych, państwowych, niepaństwowych, rządowych i pozarządowych, zbiorowych i indywidualnych w proces podejmowania decyzji i kształtowania polityki⁵⁶. Celem takiego zaangażowania jest zazwyczaj wspólne projektowanie polityk i dostarczanie rekomendacji uprawnionym organom decyzyjnym. Rządy oparte na współpracy są więc ściśle związane z koncepcjami demokracji partycypacyjnej i deliberatywnej.

Samo pojęcie współrządzenia jest definiowane za pomocą różnych kryteriów⁵⁷. Ansell i Gash wskazują, że należy je rozumieć jako sposób rządzenia, w którym podmioty publiczne bezpośrednio angażują

---

55 B. Kohler-Koch, *Civil...*, s. 102.

56 E. Mocca, *Collaborative...*

57 K. Emerson, I. Nabatchi, S. Balogh, *An Integrative...*, s. 2.

podmioty niepubliczne w zbiorowy proces podejmowania decyzji, będący czymś więcej niż zwykłą konsultacją, który jednocześnie jest formalny, zorientowany na konsensus, deliberatywny i ma na celu opracowanie lub wdrożenie polityki publicznej lub zarządzanie programami lub aktywnościami publicznymi⁵⁸. O ile systemy wielopoziomowego rządzenia można opisać poprzez pionowe powiązania między instytucjami publicznymi (ponadnarodowymi – państwowymi – lokalnymi), które działają w ramach ustrukturyzowanych i konstytucyjnie zorganizowanych procesów decyzyjnych, o tyle cechy charakterystyczne współrzędzenia wynikają z zaangażowania w procesy decyzyjne podmiotów niepaństwowych. Wielopoziomowe i oparte na współpracy systemy rządzenia nie wykluczają się wzajemnie. Podejście oparte na współpracy może być postrzegane jako narzędzie zwiększania partycypacji stosowanej w strukturach wielopoziomowych. Jednak partycypacja w tych strukturach zależy od możliwości przewidzianych przez regulacje prawne właściwe dla danego poziomu. Mechanizmy oparte na współpracy, stosowane w istniejących ramach decyzyjnych, zwiększają zaangażowanie społeczeństwa obywatelskiego i umożliwiają bardziej oddolny, a nie odgórny rodzaj demokracji i wzmacniają zaufanie do władz publicznych.

Istniejące systemy konstytucyjne zapewniają ramy prawne dla zaangażowania obywateli w procesy decyzyjne. Zgodnie z tradycyjnymi teoriami istnieje rozróżnienie pomiędzy agregacyjnym sposobem podejmowania decyzji, który kanalizuje indywidualne preferencje polityczne w procesach wyborczych, a modelem deliberatywnym, w którym preferencje budowane są poprzez bliższe uczestnictwo w samym procesie podejmowania decyzji⁵⁹. Jak wyjaśniono wyżej, model deliberatywny zakłada znacznie silniejsze zaangażowanie obywateli, z wykorzystaniem narzędzi demokracji bezpośredniej⁶⁰ lub właściwej partycypacyjnej, która może być ujmowana jako odmiana demokracji bezpośredniej. Mechanizmy demokracji bezpośredniej są zazwyczaj wyraźnie uregulowane w normach o randze konstytucyjnej i opierają się na trzech głównych

---

58 Ch. Ansell, A. Gash, *Collaborative...*, s. 544.

59 J. Morison, *Models...*, s. 144–149.

60 S. Grabowska, *Formy...* Szerzej na temat zakresu pojęcia demokracji bezpośredniej – M. Pisz, *Inicjatywa...*, s. 184–211.

instrumentach prawnych: referendach⁶¹, czyli powszechnych głosowaniach w danej sprawie, inicjatywach ludowych⁶², czyli powszechnych wnioskach o uregulowanie kwestii przez decydentów oraz głosowaniach odwoławczych, czyli powszechnych głosowaniach w celu usunięcia danej osoby ze stanowiska⁶³. Narzędzia partycypacyjne ze względu na dość elastyczny charakter są zazwyczaj stosowane na najniższym poziomie struktury rządzenia, a decyzje są podejmowane jak najbliżej obywateli. W przypadku ponadnarodowego systemu rządów unijnych to art. 10 i 11 TUE stanowią ogólne ramy prawne dla demokratycznych zasad rządzących Unią. Artykuł 10 TUE potwierdza, że funkcjonowanie UE opiera się na demokracji przedstawicielskiej oraz że każdy obywatel ma prawo do uczestniczenia w życiu demokratycznym UE. Przepis ten nie odnosi się do narzędzi partycypacyjnych, ale wskazuje, że obywatele powinni odgrywać aktywną rolę w wielopoziomowej demokracji przedstawicielskiej. Obecne postanowienia art. 10 TUE weszły w życie w wyniku reformy Traktatu z Lizbony, jednak ich geneza sięga momentu, w którym Komisja Europejska dostrzegła znaczenie bardziej inkluzywnego i partycypacyjnego podejmowania decyzji, co zaowocowało przyjęciem w 2001 roku Białej Księgi na temat rządzenia Europą, która stanowiła mapę drogową dla dalszych reform⁶⁴.

Bardziej konkretne odniesienie do szeroko rozumianego modelu partycypacyjnego znajduje się w art. 11 TUE. Przepisy art. 11 ust. 1–3 TUE wskazują również, że na poziomie UE obywatele i stowarzyszenia przedstawicielskie mają możliwość wypowiedzenia się i wyrażenia swoich opinii we wszystkich dziedzinach objętych działaniami UE. Instytucje utrzymują otwarty, przejrzysty i regularny dialog ze wszystkimi stowarzyszeniami przedstawicielskimi i społeczeństwem obywatelskim, a Komisja Europejska ma prowadzić szerokie konsultacje z odpowiednimi zainteresowanymi stronami w celu zapewnienia spójności i przejrzystości działań i przedsięwzięć UE. Postanowienia te potwierdzają ustanowione

61 M. Giżyńska, S. Bułajewski, *Referendum...*, s. 120 i n.

62 M. Pisz, *Inicjatywa...*, s. 196 i n.

63 E. Best, M. Augustyn, *Direct...*, s. 5–7. Por także M. Jabłoński, *Rola...*, s. 21–22.

64 European Commission, *European Governance – A White Paper*, COM(2001)428 final. L. Bouza García, *Participatory...*, s. 2; V. Cuesta Lopez, *The Lisbon...*, s. 123–138.

mechanizmy konsultacji i deliberacji kontrolowane i zarządzane przez Komisję Europejską⁶⁵.

Artykuł 11 ust. 4 TUE stanowi podstawę prawną dla europejskiej inicjatywy obywatelskiej (EIO), która jest próbą przeniesienia jednego z mechanizmów demokracji bezpośredniej na poziom ponadnarodowy⁶⁶. Nie może być ona jednak traktowana jako sposób, w jaki obywatele posiadający prawa polityczne mogą decydować o wiążących ich przepisach. Europejska inicjatywa obywatelska to złożony proces, który jest inicjatywą pośrednią, gdyż po pozytywnym zakończeniu danej inicjatywy to Komisja Europejska decyduje o przygotowaniu właściwego projektu legislacyjnego. Obawy związane z praktycznym wykorzystaniem i realnym wpływem EIO sprawiły, że Parlament Europejski wystosował szereg apeli mających na celu uproszczenie procedur EIO. W konsekwencji Komisja Europejska przygotowała wniosek dotyczący nowego rozporządzenia uchylającego rozporządzenie 211/2011⁶⁷ w sprawie europejskiej inicjatywy obywatelskiej. Nowe rozporządzenie, które zostało przyjęte w 2019 r.⁶⁸, weszło w życie 1 stycznia 2020 r.

Zaangażowanie obywatelskie znacznie wykracza poza wskazane powyżej tradycyjne, umocowane konstytucyjnie mechanizmy demokracji bezpośredniej. Istnieją przykłady, kiedy procesy partycypacyjne są regulowane przez niewiążące rozwiązania typu *soft law*, które przybierają formę kodeksów, standardów czy wytycznych⁶⁹. Zwraca się obecnie uwagę, że istnieje potrzeba włączenia gwarancji partycypacji obywatelskiej do wiążącego ustawodawstwa krajowego. Mogą one obejmować wprowadzenie prawnego obowiązku publikowania projektów aktów prawnych, ustalenie ogólnych zasad uczestnictwa, wskazanie rodzajów

---

65 J. Organ, *EU Citizen...*, s. 1718.

66 M. Dougan, *What...*, s. 1807–1848. Por. także M. Jabłoński, *Demokracja...*, s. 107–122.

67 Rozporządzenie PE i Rady (UE) nr 211/2011 z 16 lutego 2011 r. w sprawie inicjatywy obywatelskiej, Dz. Urz. UE L 65, z 11 marca 2011, s. 1.

68 Rozporządzenie PE i Rady (UE) nr 2019/788 z 17 kwietnia 2019 r. w sprawie europejskiej inicjatywy obywatelskiej, Dz. Urz. UE L130, z 17 maja 2019, s. 55.

69 Zob.: Austrian Standards of Public Participation. Recommendation for Good Practices, 2008, <http://www.partizipation.at/fileadmin/media_data/Downloads/Standards_OeB/oeb_standards_engl_finale_web.pdf>, dostęp: 18 listopada 2020 r.; Flemish Code of Consultations (Consultatiecode), <<https://www.vlaanderen.be/publicaties/consultatiecode-stappenplan-voor-publieke-raadpleging-bij-de-voorbereiding-van-regelgeving>>, dostęp: 18 listopada 2020 r.

dokumentów, które muszą być konsultowane, określenie ram czasowych dla konsultacji publicznych lub mechanizmów współpracy oraz zapewnienie ram dla współpracy między organizacjami pozarządowymi a władzami publicznymi⁷⁰.

5. Wpływ transformacji cyfrowej na partycypację obywatelską

Ułatwienia w partycypacji politycznej obywateli wynikające z dokonującej się transformacji cyfrowej są obecnie jednym z kluczowych tematów dyskusji o demokracji. Mariusz Jabłoński zwraca uwagę, że współczesne społeczeństwo obywatelskie należy utożsamiać z pojęciem społeczeństwa informacyjnego⁷¹, będącego pod silnym wpływem nowoczesnych technologii. W czasie pandemii Covid-19 transformacja cyfrowa udowodniła swoją jeszcze większą nieuchronność. Z tego nieoczekiwanego i nieplanowanego powodu musiała zostać wdrożona w niespotykanym dotąd tempie. Zagadnieniem budzącym największe emocje, wywołującym problemy prawne i etyczne, jest zastosowanie sztucznej inteligencji (AI) w ramach mechanizmów demokratycznych. Zagadnienie partycypacji widziane z perspektywy AI można analizować z wielu różnych punktów widzenia. Jeden z nich odnosi się do procesów legislacyjnych i regulacyjnych⁷² związanych z przyjęciem AI jako narzędzia stosowanego w administracji publicznej. Druga grupa problemów odnosi się do etycznego wykorzystania technologii AI w kontekście mechanizmów partycypacyjnych w procesach demokratycznych.

Istotną kwestią w kontekście partycypacji wspieranej technologicznie jest problem praktycznego zastosowania AI. Demokratyczne

---

70 Por. Flemish Decree on Open Government (26 March 2004), < <https://www.vlaanderen.be/openbaarheid-van-bestuur> >, dostęp: 18 listopada 2020 r.

71 M. Jabłoński, *Rola...*, s. 16. J. Rzucidło, *Elektroniczny...*, s. 133 i n.

72 Wniosek KE dot. rozporządzenia PE i Rady ustanawiającego zharmonizowane przepisy dotyczące sztucznej inteligencji, COM(2021)206 final. Proces regulacji technologii opartych na sztucznej inteligencji w ramach UE nabrał tempa wraz z powołaniem Grupy Ekspertów Wysokiego Szczebla ds. AI w 2018 r. Jej członkowie są odpowiedzialni – w porozumieniu z innymi opiniodawcami, specjalistami, konsultantami i przedstawicielami państw członkowskich – za wskazanie kierunków unijnej polityki w zakresie AI. Komisja Europejska, tworząc politykę w tym obszarze oraz przygotowując wniosek prawodawczy dotyczący rozporządzenia w sprawie zharmonizowanych zasad dot. sztucznej inteligencji, szeroko wykorzystuje mechanizmy partycypacyjne.

zaangażowanie może być prowadzone z wykorzystaniem narzędzi cyfrowych, takich jak konsultacje społeczne, strony internetowe, aplikacje mobilne, głosowania internetowe, deliberacje partycypacyjne czy śledzenie obietnic władz publicznych. Dla władz publicznych zapewnienie dostępu do ich działań poprzez wykorzystanie technologii cyfrowych może być sposobem na wzmocnienie ich wiarygodności i zaufania do nich⁷³. Korzyści płynące z technologii cyfrowych napotykać na zagrożenia związane z wykorzystaniem danych gromadzonych i przetwarzanych przez nowe technologie. Skala udowodnionych nadużyć związanych z manipulowaniem opinią publiczną zarówno w trakcie kampanii wyborczych, jak i pomiędzy nimi jest ogromna⁷⁴. Tym bardziej ważna jest dyskusja na temat etycznego i godnego zaufania zastosowania AI w procesach demokratycznych.

Niezależnie jednak od tych zagrożeń nowe technologie sprawiają, że realizacja oczekiwań w ramach dialogu obywatelskiego może stać się przejrzysta i szybka. E-partycypacja może więc stać się standardem usprawniania mechanizmów demokratycznych i głównym sposobem angażowania obywateli. Przyglądając się cyklowi politycznemu i jego etapom⁷⁵ (ustalenie agendy, formułowanie, podejmowanie decyzji, wdrażanie i ocena) można zauważyć, że e-narzędzia partycypacji mogą być wykorzystywane we wszystkich fazach jej formułowania, realizacji (wdrażanie i rozpowszechnianie) oraz monitoringu, oceny i kontroli⁷⁶. Narzędzia e-uczestnictwa można znaleźć na poziomie ponadnarodowym, krajowym lub lokalnym. Istnieje także duża różnorodność narzędzi cyfrowych, platform i aplikacji, które mogą być wykorzystywane w działaniach oddolnych, podejmowanych przez samych obywateli.

Na poziomie UE można wskazać na AI Alliance – otwartą platformę internetową o charakterze partycypacyjnym, której celem jest wspieranie Komisji w procesie formułowania polityki UE w zakresie AI. Wykorzystywane narzędzia obejmują platformę ułatwiającą konsultację dokumentów strategicznych, fora dyskusyjne oraz walne zgromadzenia członków. Inny przykład dotyczy Konferencji w sprawie przyszłości Europy, która

73 J. Beever, R. McDaniel, N.A. Stamlick, *Understanding...*, s. 174.

74 P. Savaget, T. Chiarini, S. Evans, *Empowering...*, s. 2.

75 G. Capano, A. Pritoni, *Policy...*, s. 5–6.

76 I. Rosenzweigova, V. Skoric, H. Asipovich, *Civil...*, s. 18.

jest pierwszym tego rodzaju partycypacyjnym wydarzeniem w skali UE. Ma ona umożliwić obywatelom Unii Europejskiej przedstawienie swoich pomysłów i wizji dotyczących rozwoju integracji europejskiej. Tego rodzaju przedsięwzięcie jest możliwe wyłącznie dzięki nowoczesnym technologiom. Centralnym narzędziem wykorzystywanym dla potrzeb konferencji jest platforma cyfrowa, pozwalająca obywatelom uczestniczyć w różnych wydarzeniach, organizować je oraz przedstawiać swoje pomysły. Konferencja dla Europy może być pierwszą prawdziwą okazją dla europejskiego społeczeństwa obywatelskiego do ustalenia priorytetów integracji unijnej, które mogą z czasem być skodyfikowane w procesie zmian traktatowych. Konferencję dla Europy należy traktować jako krok w kierunku jeszcze głębszej demokratyzacji mechanizmów integracyjnych. Jednak jej skuteczność zostanie zweryfikowana dopiero w momencie, kiedy instytucje unijne i państwa członkowskie wezmą pod uwagę jej rezultaty w wytyczaniu nowych kierunków polityki i ustroju unijnego.

Przykłady na poziomie krajowym obejmują różnego rodzaju centralne portale elektroniczne gromadzące dane publiczne i zwiększające przejrzystość działania władz publicznych (np. francuska platforma Data.gouv.fr), narzędzia on-line ułatwiające zgłaszanie inicjatyw obywatelskich (np. fińska Kanasalaisaloite.fi), bezpłatne narzędzia e-konsultacji (np. estońska <http://eelnoud.valitsus.ee>). Narzędzia elektroniczne na poziomie lokalnym umożliwiają prowadzenie procesów uchwalania i rozliczania budżetów partycypacyjnych, które są jednym z przełomowych przykładów partycypacji partnerskiej, umożliwiają partycypacyjne planowanie miejskie, pomagają ustalać agendy władz lokalnych poprzez e-petycje.

Jak wskazuje LeBlanc, widoczna jest jednak nieostra linia demarkacyjna pomiędzy inicjatywami publicznymi i prywatnymi⁷⁷. Działania oddolne podejmowane przez pojedynczych obywateli lub ich grupy są coraz bardziej powszechne, a dzięki wszechobecnym i niedrogim narzędziom mediów społecznościowych pozwalają na szybkie i efektywne wspólne działania. Istnieje już szeroka gama narzędzi typu *open-source* (takich jak Loomio, Google Moderator czy DeLib Dialogue App⁷⁸), które pozwalają

77 D. Le Blanc, *E-participation...*, s. 14.

78 Zob. < <https://blog.thegovlab.org/post/participatory-democracys-emerging-tools> >, dostęp: 18 listopada 2020 r.

obywatelom dyskutować, zgłaszać pomysły i głosować nad nimi. Działania te skutkują powstaniem zjawisk, którym w powszechnym obiegu nadano nazwy e-Aktywizmu, e-Kampanii lub e-Petycji⁷⁹.

W konsekwencji obywatele mogą obserwować posunięcia władz, jak i innych interesariuszy oraz aktywnie na nie reagować. W ten sposób wszyscy uczestnicy działają pod stałym nadzorem i kontrolą. Zaangażowani członkowie społeczeństwa dzięki rozwojowi technologicznemu mogą korzystać z narzędzi kontroli wykraczających daleko poza tradycyjne, statyczne jej formy.

Dzięki narzędziom e-uczestnictwa wzrastają oczekiwania obywateli dotyczące ich wpływu na proces decyzyjny. Wyzwaniem jest obawa obywateli, że ich udział we wczesnych etapach cyklu politycznego (*agenda setting*) nie przełoży się na dalsze kroki skutkujące przyjęciem określonych środków i ich właściwym wdrożeniem. Wywiera to zewnętrzną presję na instytucje publiczne, aby wyniki mechanizmów e-uczestnictwa zostały uwzględnione w decyzjach, na które oczekują obywatele. W ten sposób wszyscy uczestnicy dialogu politycznego działają pod stałym wzajemnym nadzorem. W tym sensie istniejące sztywne struktury prawne są przez współczesny aktywizm obywatelski wystawione na próbę. Rządzący muszą podjąć wyzwanie związane z zapewnieniem obywatelom oczekiwanego dostępu do informacji zwrotnej⁸⁰. Jest to konieczny element mechanizmu partycypacyjnego mający gwarantować respektowanie go przez władze publiczne i budowanie zaufania obywateli.

Pomimo istnienia technicznych możliwości oraz oczekiwań obywateli, nadal możliwości dotarcia przez obywateli do swoich przedstawicieli w UE są ograniczone. Przekłada się to na rosnącą krytykę samej Unii⁸¹. Być może szansą na zmianę jakości i skuteczności partycypacji na poziomie unijnym jest wspomniana wyżej Konferencja w sprawie przyszłości Europy. Rezultaty tych działań pokażą, czy również na poziomie ponadnarodowym możliwe jest takie zaangażowanie obywateli, które będzie legitymizujące dla tak złożonego ustroju, jak ustrój unijny.

---

79 Ø. Saebo, J. Rose, L.S. Flak, *The Shape...*, s. 409–411.

80 I. Rosenzweigova, V. Skoric, H. Asipovich, *Civil...*, s. 42.

81 C. Cath, *Governing...*, s. 376.

Dostępność partycypacyjnego zaangażowania jest pierwszym krokiem do ustanowienia odpowiedzialności instytucji publicznych. Jeśli procedury decyzyjne są przejrzyste, wiedza o nich została udostępniona publicznie i zapewniona jest obywatelom możliwość uczestnictwa w nich, to tworzą się również warunki zbudowania skutecznego systemu odpowiedzialności. Pozwoli to być może uczynić UE bardziej responsywną i odbudować zaufanie obywateli do projektu europejskiego⁸². Jeśli tak się nie stanie, odległe i pozbawione odpowiedzialności instytucje UE ryzykują stworzenie oddzielonej bańki, która, jak wszystkie odległe i nieodpowiedzialne władze, może zostać odrzucona⁸³. Jak wskazuje M. Kruk, Unia powinna wypracować nową politykę komunikacji społecznej, by nie doszło do powstania „deficytu komunikacji”⁸⁴. Przypadek instytucji UE nie jest w tym aspekcie odosobniony. Przykład ten odnosi się w podobnym stopniu do organów władz publicznych wszystkich szczebli.

Tylko wtedy, gdy władze publiczne są otwarte na oczekiwania grup, którym służą, mogą zmienić swój sposób rządzenia na prawdziwie responsywny. I tylko wtedy można od nich oczekiwać pełnej, natychmiastowej i uczciwej odpowiedzialności przed obywatelami⁸⁵. Tego typu podejście wymaga zmiany administracyjnego i prawnego podejścia do pojęcia służby publicznej. Zmiany społeczne, którym towarzyszy transformacja cyfrowa, powodują wzrost oczekiwań w zakresie dostępu do informacji, jawności procesów decyzyjnych, partycypacji w okresach pomiędzy wyborami i kontroli nad władzą publiczną⁸⁶. Jeśli oczekiwania te zostaną spełnione, rozliczalność i odpowiedzialność mogą stać się rzeczywistością polityczną.

6. Wnioski

W każdej części procesu sprawowania władzy wyzwaniem są sztywne mechanizmy prawne, konstytucyjne i ustrojowe, które nie są jeszcze dostosowane do zmieniającego się otoczenia, na którego kształt w coraz

---

82 D. Grimm, *Europa...*, s. 112.

83 C. Harlow, *Accountability...*, s. 56.

84 M. Kruk, *Model...*, s. 27.

85 M. Bovens, R.E. Goodin, T. Schillemans, *The Oxford...*, s. 110.

86 A. Alemanno, *Democracy...*

większym stopniu wpływ mają szybko rozwijające się nowe technologie. Potencjał do ich dostosowania i do korzystania z możliwości, jakie to dostosowanie przyniesie, spoczywa w rękach obywateli.

Instytucje publiczne funkcjonujące w szybko zmieniającym się środowisku digitalizacji wszystkich aspektów życia społecznego powinny najpierw rozwiązać problem zaspokojenia popytu na zwiększoną partycypację. Zapotrzebowanie to wykracza poza same problemy związane z dostosowaniem demokracji partycypacyjnej do ery nowych technologii. Technologie tworzą możliwości dostępnych, intuicyjnych i przyjaznych dla obywateli interakcji ze sprawowaną na wszystkich poziomach władzą publiczną oraz w odniesieniu do wszystkich interesariuszy i aktorów życia społecznego, gospodarczego, politycznego i kulturalnego.

Możliwościom tym towarzyszą równocześnie liczne trudności. Wynikają one z wewnętrznych wyzwań strukturalnych i historycznych, jak również z czynników zewnętrznych, w dużej mierze niezależnych od struktur rządów. Poszerzająca się sfera zastosowania technologii cyfrowych oraz powszechne oczekiwanie przebudowy obecnych struktur pozwalają na wykorzystanie możliwości stworzonych przez cyfryzację. Stworzenie sprawnych kanałów kontaktu instytucji publicznych z obywatelami może przyczynić się do zwiększenia ich partycypacji. W ten sposób instytucje publiczne mogą stać się bardziej dostępne, zrozumiałe i responsywne. Transformacja cyfrowa może stać się czynnikiem zmieniającym reguły gry, ułatwiając ten proces. Może ona utarować drogę i dostosować system sprawowania władzy publicznej do prawdziwej partycypacji, ściślejszej kontroli, świadomych wyborów i odpowiedzialności odpowiednio przypisanej do wszystkich podmiotów zaangażowanych w sprawowanie rządów⁸⁷.

New Complexity. Democratic Dialogue in the Conditions of Digital Transformation

Public governance could be seen within the triangle of interactions between public agencies, society, and technology. Members of society are more aware of their needs and expectations towards public institutions. It creates an augmented

---

87 A. Alemanno, *Democracy...*

participatory pressure recognised by public organisations. Engaged civic participation is becoming a reality and the central concept in the debate around democratic dialogue and the involvement of citizens. New technologies play important role in enabling these processes. The perspective taken in this paper focuses on the ways in which digitalization and citizens' involvement contribute to complexity, what opportunities and downsides it may bring, and how the general scholarly debate on turbulence connects to the research on citizen participation. The civic engagement and participation are juxtaposed with existing turbulences, which may be rooted in internal organisational and structural challenges as well as in the external factors to large extent independent from the influence of the governance structures. The important dimension of turbulences impacting participation is also related to the multilevel complexity of current governing structures.

Keywords: participatory democracy, e-democracy, citizens' participation, new technologies, democratic dialogue, digital transformation

Dominika Ewa Harasimiuk – doktor nauk prawnych, adiunkt w Katedrze Prawa i Instytucji Unii Europejskiej, Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych, Uniwersytet Warszawski, numer ORCID: 0000-0002-8184-7865.

Tomasz Braun – doktor nauk prawnych, adiunkt w Katedrze Prawa Handlowego Uczelni Łazarskiego w Warszawie, Prorektor ds. współpracy międzynarodowej Uczelni Łazarskiego, numer ORCID: 0000-0003-0141-4929.

Bibliografia

- Alemanno A., *Democracy Beyond Elections in Europe: The Case for Participatory Democracy*, < <https://www.opengovpartnership.org/stories/democracy-beyond-elections-in-europe-the-case-for-participatory-democracy/> >, dostęp: 18 listopada 2020 r.
- Alter K.J., Raustiala K., *The rise of International Regime Complexity*, „Annual Review of Law and Social Sciences” 2018, no. 14.
- Ansell C., Geyer R., *Pragmatic complexity a new foundation for moving beyond ‘evidence-based policy making’?*, „Policy Studies” 2017, no. 38/2.
- Ansell Ch., Gash A., *Collaborative Governance in Theory and Practice*, „Journal of Public Administration Research and Theory” 2007, no. 18.

- Ansell Ch., Trondal J., *Governing turbulence: An organizational-institutional agenda*, „Perspectives on Public Management and Governance” 2017, no. 20.
- Ansell Ch., Trondal J., Øgård M., *Turbulent governance*, w: *Governance in turbulent times*, red. Ch. Ansell, J. Trondal, M. Øgård, Oxford 2017.
- Banaszak B., *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 2012.
- Beever J., McDaniel R., Stamlick N.A., *Understanding Digital Ethics. Cases and Contexts*, Routledge 2020.
- Best E., Augustyn M., *Direct and Participatory Democracy at Grassroots Level: Levers for forging EU citizenship and identity*, European Union Publication Office 2011.
- Bouckaert G., van de Walle S., *Comparing measures of citizen trust and user satisfaction as indicators of 'good governance': Difficulties in linking trust and satisfaction indicators*, „International Review of Administrative Sciences” 2003, no. 69.
- Bouza García L., *Participatory Democracy in the EU: Obstinate or Obsolete*, „College of Europe Policy Brief” 2016, no. 9.16.
- Bovens M., Goodin R.E., Schillemans T., *The Oxford handbook of public accountability*, Oxford University Press 2014.
- Brownsword R., *Law, Technology and Society. Re-imagining the Regulatory Environment*, Routledge 2019.
- Brunnermeier M.K., James H., Landau J.-P., *The Euro and the Battle of Ideas*, Princeton University Press 2016.
- Capano G., Pritoni A., *Policy Cycle*, w: *The Palgrave Encyclopedia of Interest Groups, Lobbying and Public Affairs*, red. P. Haris et al., Palgrave Macmillan 2020.
- Carretero S., Vuorikari R., Punie Y., *The Digital Competence Framework for Citizens. With eight proficiency levels and examples of use*, Publications Office of the EU, Luxembourg 2017.
- Cath C., *Governing artificial intelligence: ethical, legal and technical opportunities and challenges*, „Philosophical Transactions of the Royal Society” 2018.
- Cohen J., *Reflections on deliberative democracy*, w: *Contemporary Debates in Political Philosophy*, red. T. Christiano, J. Christman, Wiley-Blackwell 2009.
- Crick B., *W obronie polityki*, Warszawa 2004.
- Cuesta Lopez V., *The Lisbon Treaty's Provisions on Democratic Principles: A Legal Framework for Participatory Democracy*, „European Public Law” 2010, no. 16.
- Donnelly S., *Failing outward: power politics, regime complexity and failing forward under deadlock*, „Journal of European Public Policy” 2021, no. 28/2.

- Dougan M., *What are we to make of the Citizens' Initiative?*, „Common Market Law Review” 2011, no. 48.
- Emerson K., Nabatchi I., Balogh S., *An Integrative Framework for Collaborative Governance*, „Journal of Public Administration Research and Theory” 2011, no. 22.
- Farrell D.M., *Stripped down or reconfigured democracy*, „West European Politics” 2014, no. 37.
- Fisher F., *Technological deliberation in a democratic society: The case for participatory inquiry*, „Science and Public Policy” 1999, no. 5/26.
- Fuchs D., *Participatory, liberal and electronic democracy*, w: *Participatory Democracy and Political Participation. Can Participatory Engineering Bring Citizens Back In?*, red. T. Zittel, D. Fuchs, London 2006.
- Giżyńska M., Bułajewski S., *Referendum jak forma aktywności społeczeństwa obywatelskiego*, „Journal of Modern Science” 2018, t. 4/39.
- Giżyńska M., *Kilka uwag dotyczących współczesnych wyborów i demokracji przedstawicielskiej*, w: *Dookoła Wojtek... Księga pamiątkowa poświęcona Doktorowi Arturowi Wojciechowi Preisnerowi*, red. R. Balicki, M. Jabłoński, Wrocław 2018.
- Grabowska S., *Formy demokracji bezpośredniej w wybranych państwach europejskich*, Rzeszów 2009.
- Grimm D., *Europa ja – aber welches? Zur Verfassung der europaeischen Demokratie*, Muenchen 2016.
- Grodzka D., *E-administracja w Polsce*, w: *Społeczeństwo informacyjne*, red. D. Grodzka, „Studia Biura Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu” 2009, nr 3 (19).
- Gyorffy D., *Institutional Trust and Economic policy*, Budapest 2013.
- Habermas J., *Faktyczność i obowiązywanie. Teoria dyskursu wobec zagadnień prawa i demokratycznego państwa prawnego*, Warszawa 2005.
- Harasimiuk D.E., Braun T., *Regulating Artificial Intelligence. Binary Ethics and the Law*, London – New York 2021.
- Harlow C., *Accountability in the European Union*, Oxford University Press 2002.
- Jabłoński M., *Demokracja partycypacyjna w Unii Europejskiej. Rozważania na tle wprowadzenia instytucji europejskiej inicjatywy ustawodawczej*, „Przeгляд Sejmowy” 2010, nr 4.
- Jabłoński M., *Rola i znaczenie instytucji demokracji bezpośredniej we współczesnym państwie*, w: *Instytucje demokracji bezpośredniej w praktyce*, red. O. Hałub, M. Jabłoński, M. Radajewski, Wrocław 2016.

- Jankowski N., van Selm M., *The Promise and Practice of Public Debate in Public Space*, w: *Digital Democracy: Issues of Theory and Practice*, red. K.L. Hacker, J. van Dijk, London 2000.
- Kampen J.K., De Walle S.V., Bouckaert G., *Assessing the relation between satisfaction with public service delivery and trust in government: The impact of the predisposition of citizens toward government on evaluations of its performance*, „Public Performance and Management Review” 2006, no. 29.
- Kohler-Koch B., *Civil society and EU democracy: ‘astroturf’ representation?*, „Journal of European Public Policy” 2010, no. 17.
- Kownacki T., *Funkcjonowanie systemu politycznego z perspektywy demokracji liberalnej*, w: *Zmierzch demokracji liberalnej?*, red. K.A. Wojtaszczyk, P. Stawarz, J. Wiśniewska-Grzelak, Warszawa 2018.
- Kruk M., *Mandat przedstawicielski: klasyczna doktryna – współczesne realia*, w: *Minikomentarz dla maksiprofesorów. Księga jubileuszowa profesora Leszka Garlickiego*, red. M. Zubik, Warszawa 2017.
- Kruk M., *Model integracji europejskiej: adaptacja koncepcji klasycznych, czy nowa formuła? Rozważania ustrojowo-prawne*, „Ius Novum” 2016, nr 3.
- Kruk M., *Przyszłość konstytucji a konstytucja przyszłości (refleksje na marginesie dyskusji o zmianie polskiej ustawy zasadniczej)*, w: *Przyszłość prawa. Księga pamiątkowa XX-lecia Wydziału Prawa i Administracji*, red. B. Hołyst, Warszawa 2017.
- Kruk M., *Wprowadzenie do problematyki parlamentarnego systemu rządów*, w: *Parlamentarny system rządów. Teoria i praktyka*, red. T. Mołdawa, J. Szymarek, M. Mistygacz, Warszawa 2012.
- Kuciński J., *System rządów Rzeczypospolitej Polskiej w świetle Konstytucji z 1997 r. (Prolegomena)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego, Seria Prawnicza” 2016, z. 94.
- Kymlicka W., *Współczesna filozofia polityczna*, Warszawa 2009.
- Lane R., *The Complexity of Self Government: Politics from the Bottom Up*, Cambridge University Press 2016.
- Le Blanc D., *E-participation: a quick overview of recent qualitative trends*, 2020 United Nations Department of Economic and Social Affairs Working Paper no. 163.
- Lindner R., Aicholzer G., *E-Democracy: Conceptual Foundations and Recent Trends*, w: *European E-Democracy in Practice. Studies in Digital Politics and Governance*, red. L. Hennen et al., Springer Open 2020.
- Mergel I., Edelman N., Haug N., *Defining digital transformation: Results from expert interviews*, „Government Information Quarterly” 2019, no. 4 (36).

- Min S.-J., *From the Digital Divide to the Democratic Divide: Internet Skills, Political Interest, and the Second-Level Digital Divide in Political Internet Use*, „Journal of Information Technology & Politics” 2010, no. 7.
- Mocca E., *Collaborative Governance: Opening the Doors of Decision-Making, w: Partnerships for the Goals, Encyclopedia of the UN Sustainable Development Goals*, red. W. Leal Filho et al., Springer 2020.
- Momeni M., *Social media and political participation*, „New Media and Society” 2017, no. 19.
- Morison J., *Models of Democracy: From Representation to Participation?*, w: *The Changing Constitution*, red. J. Jowell, D. Oliver, Oxford University Press 2007.
- Murphy K., *The role of trust in nurturing compliance: A study of accused tax avoiders*, „Law and Human Behavior” 2004, no. 28.
- Newman J., Barnes M., Sullivan H., Knops A., *Public Participation and Collaborative Governance*, „Journal of Social Policy” 2004, no. 33.
- Nowotarski B., *Mankamenty demokracji przedstawicielskiej*, „Przegląd Sejmowy” 2015, nr 3 (128).
- Organ J., *EU Citizen participation, openness and the European Citizens Initiative: the TTIP legacy*, „Common Market Law Review” 2017, no. 54.
- Pisz M., *Inicjatywa ludowa jako jedna z instytucji demokracji bezpośredniej znanych współczesnemu prawu konstytucyjnemu*, „Zeszyty Naukowe Prawa Konstytucyjnego” 2017, nr 20.
- Powell W.W., *The New Institutionalism*, w: *The International Encyclopedia of Organization Studies*, Sage Publishers 2007.
- Ravazzi S., *When a Government Attempts to Institutionalize and Regulate Deliberative Democracy: The How and Why from a Process-tracing Perspective*, „Critical Policy Studies” 2016, no. 11.
- Reddick Ch.G., *Citizen interaction with e-government: From the streets to servers?*, „Government Information Quarterly” 2005, no. 22.
- Rosenzweigova I., Skoric V., Asipovich H., *Civil Participation in Decision-making Processes. An Overview of Standards and Practices in Council of Europe Member States*, Council of Europe 2016.
- Rzucidło J., *Elektroniczny rząd. Aspekty konstytucyjnoprawne*, Warszawa 2015.
- Saebø Ø., Rose J., Flak L.S., *The Shape of E-participation: Characterizing and Emerging Research Area*, „Government Information Quarterly” 2008, no. 25.
- Sandoval-Almazan R., Gil-Garcia J.R., *Towards cyberactivism 2.0? Understanding the use of social media and other information technologies for political*

- activism and social movements*, „Government Information Quarterly” 2014, no. 31.
- Savaget P., Chiarini T., Evans S., *Empowering political participation through artificial intelligence*, „Science and Public Policy” 2018.
- Scherer M.U., *Regulating artificial intelligence systems: Risks, challenges, competencies, and strategies*, „Harvard Journal of Law and Technology” 2016, no. 29.
- Schmid T., *Europa umarła, niech żyje Europa!*, Warszawa 2017.
- Skotnicki K., *Kilka słów o i-votingu*, w: *Dookoła Wojtek... Księga pamiątkowa poświęcona Doktorowi Arturowi Wojciechowi Preisnerowi*, red. R. Balicki, M. Jabłoński, Wrocław 2018.
- Smith G., *Democratic innovations: Designing Institutions for citizen participations*, Cambridge University Press 2009.
- Sørensen E., *Political innovations: innovations in political institutions, processes and outputs*, „Public Management Review” 2017, no. 19.
- Wainwright H., *Facing the problems, learning the lessons*, < <https://www.tni.org/files/eurotopia5.pdf> >, dostęp: 18 listopada 2020 r.
- Wainwright H., *Why Participatory Democracy Matters – And Movements Matter to Participatory Democracy*, Transnational Institute 2005, < <https://www.tni.org/en/article/why-participatory-democracy-matters-and-movements-matter-to-participatory-democracy> >, dostęp: 18 listopada 2020 r.
- Warren A.M., Sulaiman A., Jaafar N.I., *Social media effects on fostering online civic engagement and building citizen trust and trust in institutions*, „Government Information Quarterly” 2014, no. 31.
- Wirtz B.W., Daiser P., Binkowska B., *E-participation: a strategic framework*, „International Journal of Public Administration” 2018, no. 41.
- Wonicki R., *Trzy modele demokratycznego państwa prawa*, „Civitas. Studia z filozofii i polityki” 2007, nr 10.